

उद्योग व्यवसायाच्या विकासाचा मूल मंत्र: उद्योजकता आणि नाविन्यता

प्रा. डॉ. अमोल राऊत

सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, बाबाजी दाते कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, यवतमाळ

गोषवारा

भारतीय अर्थव्यवस्था उद्योग आणि व्यवसायांनी बनलेली आहे. आपली अर्थव्यवस्था टिकून आहे कारण उद्योगातील नेते बदलत्या काळाशी जुळवून घेऊ शकले आणि बहुतेक बाजाराच्या गरजा पूर्ण करू शकले. कोणताही लहान व्यवसाय हा एकूण अर्थव्यवस्थेचा अविभाज्य भाग आहे. त्याशिवाय आपली अर्थव्यवस्था टिकू शकली नसती. परंतु व्यवसायाने स्वतःला टिकवून ठेवले पाहिजे, बाजार आणि ग्राहकांच्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी सतत विकसित होण्यास सक्षम असले पाहिजे. प्रत्येक व्यवसायात, मेहनती, नाविन्यपूर्ण आणि साधनसंपत्तीपूर्ण असणे अत्यावश्यक आहे. अधिक नाविन्यपूर्णता असलेल्या कंपन्या बदलत्या वातावरणाला प्रतिसाद देण्यात आणि त्यांना चांगली कामगिरी साध्य करण्यास अनुमती देणाऱ्या नवीन क्षमता विकसित करण्यात अधिक यशस्वी होतील. सध्याचा अभ्यास स्टार्टअप उद्योजक सर्जनशील आणि नाविन्यपूर्ण कसे असतात याचा शोध घेतो. हा अभ्यास व्यवसाय विकासावर नवोपक्रम आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभाव देखील शोधतो.

की वर्ड्स: उद्योजकता (Entrepreneurship), नाविन्यता (Innovation), डिजिटल मार्केटिंग, नवोपक्रम, नवीन बाजारपेठ.

संशोधनाचे उद्देश:

- १) उद्योजकता विकासाचे महत्त्व अभ्यासणे.
- २) नाविन्यतेचे महत्त्व अभ्यासणे.
- ३) व्यवसायाच्या संधी आणि त्याचा वापर करण्याची क्षमता अभ्यासणे.

संशोधन विषयाची निवड:

नोकरी ही एका व्यक्तीपुरती मर्यादित असते तर उद्योग केला तर पुढील अनेक पिढ्यांची सोय होय होते. म्हणून विद्यार्थ्यांनी उद्योगाची कास धरली पाहिजे. जागतिकीकरणाच्या काळात सरकारी नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत. अशातच AI (कृतीम प्रज्ञा) सारख्या नवीन तंत्रज्ञानामुळे मनुष्यबळाची आवश्यकता कमी होते आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी आपल्यामधील कौशल्य वापरून उद्योगाची कास धरली पाहिजे. जसे, इव्हेंट मॅनेजमेंट, कॅटरिंग, ब्युटी पार्लर, सजावटी, मेहंदी, अँकरिंग, मार्केटिंग यासारख्या छोट्या उद्योगापासून सुरुवात केली पाहिजे. बचत गटाच्या माध्यमातूनही रोजगार मिळवता येतो. येणाऱ्या काळात स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून भक्कम असे उदरनिर्वाहाचे साधन मिळविणे आवश्यक आहे त्या दृष्टिकोनातून उद्योजकता आणि नाविन्यता हा व्यवसायाच्या विकासाचा खरा मूलमंत्र आहे. हे अभ्यासण्याकरिता संबंधित विषयाची निवड या ठिकाणी केली आहे.

प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलनामध्ये प्रकाशित व अप्रकाशित अहवाल, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र, वेबसाईट इत्यादीचा उपयोग करण्यात आला.

संशोधन साहित्याचा आढावा:

- १) Verma1, Ms. Manisha, Chaurasia2, Dr. Amrita, (2020), Entrepreneurship and Innovation, IJFMR, Volume 2, Issue 4, July-August 2020. E-ISSN: 2582-2160.

- २) M. Narsing Rao ISSN, (2019), ICTACT JOURNAL ON MANAGEMENT STUDIES 2395-1664 (ONLINE), FEBRUARY 2019, VOLUME: 05, ISSUE: 01

- ३) Olivera Milutinović, Slavica Anđelić, Danijela Vukosavljević, Aleksandra Pušara, (2024), ROLE OF INNOVATION IN ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT, International Journal of Management Trends Key Concepts and Research

प्रस्तावना

सामाजिक व्यवस्थेचा उद्योजकतेवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष परिणाम होतो. रीतिरिवाज, संस्कृती, मूल्ये, धर्म आणि कठोरपणाची शक्ती उद्योजकांवर लक्षणीय परिणाम करते आणि त्यामुळे सर्जनशीलता आणि प्रदर्शनास मदत करते. संशोधकांचा असा विश्वास आहे की उद्योजकता ही सामाजिक मूल्यांखाली वाढण्याची शक्यता जास्त असते आणि देशातील उद्योजकतेच्या वाढीसाठी सांस्कृतिक मूल्ये, भूमिका अपेक्षा इत्यादी जबाबदार असतात. मॅक्स वेबर, होसेलिट्झ आणि कोचरन यांच्या सिद्धांतांनी समाजशास्त्रीय सिद्धांत मांडले आहेत. मॅक्स वेबरच्या मते, धार्मिक श्रद्धा विशिष्ट मूल्य अभिमुखता निर्माण करून आणि अशा प्रकारे संधीचा पाठलाग करून आणि मालमत्तेचा संचय करून उद्योजकतेसाठी प्रेरणा निर्माण करतात. कोचरनच्या मते, उद्योजक हे समाजाचे आदर्श असतात आणि त्यांच्या समस्यांवर उपाय विकसित करतात. व्यक्तीची कामगिरी त्याच्या व्यवसायाकडे पाहण्याच्या त्याच्या वृत्तीवर आणि नोकरीच्या व्यावसायिक गरजांच्या समजुतीवर अवलंबून असते. स्टोक्सच्या मते सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्ये आर्थिक कृतीचे मार्गदर्शन करतात. त्यांनी पुढे असे मांडले की

वैयक्तिक आणि सामाजिक संधी आणि आवश्यक मानसिक वितरणांचे अस्तित्व औद्योगिक उद्योजकतेमध्ये व्यक्तीच्या प्रगतीसाठी परिस्थिती म्हणून मानले जाऊ शकते. होसेलिट्झ यांनी प्रस्तावित केले की सांस्कृतिकदृष्ट्या सीमांत गट उद्योजकता आणि आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन देतात. असे गट, त्यांच्या अस्पष्ट भूमिकेमुळे, नाविन्यपूर्ण बदल घडवून आणण्यासाठी आणि त्याद्वारे प्रामाणिक नवोपक्रमांचा विस्तार करण्यासाठी लक्षणीयरीत्या योग्य आहेत. वर्तमान आणि भूतकाळातील कामकाजाच्या परिस्थितीत असलेल्या उत्तेजनांमुळे आणि सामाजिक आणि आर्थिक प्रोत्साहनांमुळे वर्तनाचे नमुने तयार होऊ शकतात. मानसशास्त्रज्ञांच्या मते, जेव्हा समाजात विशिष्ट मानसिक वैशिष्ट्ये असलेल्या व्यक्तींचा पुरेसा पुरवठा असतो, तेव्हा उद्योजकता अस्तित्वात येण्याची शक्यता जास्त असते.

उद्योजकता (Entrepreneurship):

उद्योजकता (Entrepreneurship), म्हणजे नवीन व्यवसाय सुरू करणे, व्यवस्थापित करणे आणि त्यातून नफा मिळवणे होय. उद्योजकता विकासामुळे लोकांना रोजगार मिळतो, आर्थिक विकास होतो आणि नवीन व्यवसाय आणि उद्योगांना चालना मिळते.

नाविन्यता (Innovation):

उद्योगांमध्ये नाविन्यता (Innovation) म्हणजे नवीन कल्पना, प्रक्रिया किंवा उत्पादने तयार करणे, ज्यामुळे उद्योगाला स्पर्धात्मकता आणि यश मिळवता येते. नाविन्यतेमुळे उद्योगांना बाजारात वेगळे स्थान मिळवता येते आणि स्पर्धात्मकता वाढते. नवीन कल्पना आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन आणि सेवा सुधारता येतात. नवीन प्रक्रिया आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन खर्च कमी करता येतो. नाविन्यतेमुळे नवीन व्यवसाय संधी मिळतात आणि उद्योगाला विस्तारता येतो. नवीन उद्योग आणि कंपन्यांमुळे नोकऱ्यांची निर्मिती होते. उद्योगातील समस्या आणि गरजा ओळखणे आणि त्यांवर आधारित नवीन कल्पना विकसित करणे. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन आणि सेवा सुधारणे. ग्राहकांच्या गरजा आणि अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी उत्पादन आणि सेवांमध्ये बदल करणे. इतर उद्योगांशी आणि संशोधन संस्थांसोबत सहकार्य करणे. कर्मचाऱ्यांच्या कौशल्यांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांना नवीन तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देणे. उदा. ऑप आधारित व्यवसाय ऑपद्वारे लोकांना सेवा पुरवणारे व्यवसाय (उदा. ओला, उबर). पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान: पर्यावरणाला हानिकारक नसलेली उत्पादने आणि तंत्रज्ञान विकसित करणे. डिजिटल मार्केटिंग: सोशल मीडिया आणि इतर डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर करून व्यवसाय वाढवू शकतो.

उद्योजकतेचे सिद्धांत:

- शुम्पीटर द्वारे नवोन्मेष सिद्धांत
- मॅकक्लेलॅंड यांचा उच्च कामगिरीचा सिद्धांत

- लीबेनस्टाईनचा एक्स-कार्यक्षमता सिद्धांत
- नाईटचा जोखीम पत्करण्याचा सिद्धांत
- मॅक्स वेबरचा उद्योजकीय वाढीचा सिद्धांत
- हेगनचा उद्योजकतेचा सिद्धांत
- थॉमस कोक्रन यांचा सांस्कृतिक मूल्यांचा सिद्धांत
- गट पातळीच्या नमुन्यातील बदलाचा सिद्धांत
- उद्योजकतेचा आर्थिक सिद्धांत
- उद्योजकतेचा एक्सपोजर सिद्धांत
- उद्योजकीय वाढीचा राजकीय व्यवस्था सिद्धांत

उपरोक्त सिद्धांतांमधील काही सिद्धांतांचा आढावा या ठिकाणी घेण्यात येणार आहे.

शुम्पीटर यांच्या मते, उद्योजकता ही नवोपक्रम आहे आणि ती कोणत्याही उत्पादन, प्रक्रिया, पद्धत, नवीन बाजारपेठ इत्यादी स्वरूपात असू शकते. ती समाजात नवीन तांत्रिक बदल घडवून आणते. त्यांनी नवोपक्रमक आणि शोधक यांच्यातही फरक केला. शोधक म्हणजे काही नवीन पद्धती, तंत्रज्ञान, प्रक्रिया इत्यादी शोध लावणारा आणि नवोपक्रमक म्हणजे या नवीन शोधांचा वापर करून बाजारात नवीन उत्पादने सादर करणारा. या सिद्धांताचा मुख्य व्यक्तिमत्व, "नवोन्मेषी उद्योजक" ने आधुनिक भांडवलशाहीच्या उदयात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. उद्योजक हा आर्थिक विकास प्रक्रियेचा प्रमुख प्रेरक आहे.

- अद्याप चाचणी न झालेल्या नवीन उत्पादन पद्धतीचा वापर
- देशातील ज्या विशिष्ट उत्पादकाने अद्याप प्रवेश केलेला नाही अशा नवीन बाजारपेठेची सुरुवात.
- कच्च्या मालाच्या पुरवठ्याच्या नवीन स्रोतावर विजय
- संघटनेचे नवीन स्वरूप

मॅकक्लेलॅंडला लोकांना व्यवसायाची संधी घेण्यास प्रवृत्त करणारे अंतर्गत घटक शोधायचे होते.

मॅकक्लेलॅंडच्या मते, एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या जीवन ज्ञानाच्या परिणामी तीन प्रकारच्या गरजा प्राप्त होतात. तीन खालीलप्रमाणे गरजा आहेत:

- यशाची गरज: उत्कृष्टता, प्रगती आणि वाढीसाठी एक प्रेरणा.
- सत्तेची गरज: इतरांवर आणि परिस्थितींवर वर्चस्व गाजवण्याची किंवा त्यांच्यावर प्रभाव पाडण्याची इच्छा.
- संलग्नतेची गरज: मैत्रीपूर्ण आणि जवळच्या आंतर-वैयक्तिक संबंधांसाठी एक प्रेरणा.

मॅकक्लेलॅंड यांच्या मते, ज्या लोकांना यशाची जास्त गरज असते त्यांच्यात जिंकण्याची आणि उत्कृष्ट कामगिरी करण्याची प्रवृत्ती असते. ज्या लोकांना यशाची जास्त गरज असते ते वैयक्तिकरित्या समस्या सोडवण्याची जबाबदारी घेतात आणि नेहमीच इतरांपेक्षा चांगले बनण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांनी पुढे स्पष्ट केले की ज्या लोकांना यशाची जास्त गरज असते ते उद्योजक म्हणून यशस्वी होण्याची

शक्यता जास्त असते कारण यशाची गरज हीच उद्योजकतेला प्रेरणा देते आणि प्रोत्साहन देते. उद्योजकतेचा आर्थिक सिद्धांत पापानेक आणि हॅरिस यांनी मांडला होता. त्यांच्या मते जर देशात आर्थिक प्रोत्साहने उपलब्ध असतील तर उद्योजकता निर्माण होईल. अर्थशास्त्रज्ञांचा असा विश्वास आहे की जिथे आर्थिक परिस्थिती व्यवसायाच्या वातावरणाला अनुकूल असते तिथे उद्योजकता आणि आर्थिक वाढ होते. देशातील उद्योजकता सुधारण्यास किंवा कमी करण्यास मदत करणारे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक घटक आहेत. जसे. बँक कर्जाची उपलब्धता, बचत आणि गुंतवणुकीचा चांगला प्रवाह असलेले उच्च भांडवल निर्मिती, कमी व्याजदरासह कर्जयोग्य निधीसाठी पुरवठा, ग्राहकोपयोगी वस्तू आणि सेवांची वाढती मागणी, उत्पादक संसाधनांची उपलब्धता, राजकोषीय आणि चलनविषयक धोरणांसारखी कार्यक्षम आर्थिक धोरणे, दळणवळण आणि वाहतूक सुविधा इ.

उद्योजकता आणि नाविन्यतेचे महत्त्व:

मुळातच भारतीय अर्थव्यवस्था किंवा संस्कृती ही उद्योगी होती. म्हणून उद्योग प्रथम, शेती दुय्यम व नोकरी कनिष्ठ मानली जायची. गुरुकुल शिक्षण पद्धतीमध्ये उद्योजकता आणि नाविन्यता वापरून स्वतःच्या पायावर कसे उभे राहता येईल अशा पद्धतीचे शिक्षण दिले जायचे. परंतु इंग्रजी राजवटी नंतर आपली अर्थव्यवस्था किंवा संस्कृती ही उद्योगी न राहता ती कारकुनी कशी होईल यासाठी प्रयत्न केले. त्या दृष्टिकोनातून संपूर्ण शिक्षण पद्धतीच बदलून नोकरीला प्राधान्य देऊन कारकुनी शिक्षणाचे धोरण आखले गेले. त्यामुळे आजचा तरुण वर्ग हा उद्योगाकडे न वळता उदरनिर्वाह करता नोकरीला झुकते माप देताना दिसतो. तर दुसरीकडे जागतिकीकरणामुळे तसेच एआय सारख्या नवीन तंत्रज्ञानामुळे नोकरीमधील मनुष्यबळांची संख्या कमी होत आहे. त्यामुळे बेरोजगारांचे प्रमाण वाढते आहे. बेरोजगारीच्या सापळ्यामधून बाहेर पडण्याकरिता उद्योजकता विकास आणि नाविन्यता या दोन की वर्ड्स वापर करून तरुण वर्गाला उद्योगाकडे वळविणे आवश्यक आहे. त्याकरिता नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून व्यवसायाच्या नवीन

संधी निर्माण करणे, नवीन बाजारपेठ शोधणे, वस्तूंमध्ये नाविन्यता आणणे, ग्राहकांच्या नवीन गरजांचा शोध घेणे, कच्च्या मालाच्या स्त्रोतांचा शोध घेणे, शेतीमधील अनावश्यक घटकांपासून नवीन वस्तू तयार करणे इ. उद्योजकता आणि नाविन्यतेच्या माध्यमातून उपरोक्त बाबींमधून नवनवीन व्यवसायाची निर्मिती करता येते. शेतीमधील छुपी बेकारी नाहीसी करता येते तसेच स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून रोजगार निर्मिती करता येते. त्या दृष्टिकोनातून उद्योजकता आणि नाविन्यतेचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

सारांश:

उद्योग व्यवसायाकडे वळताना प्रत्येक व्यक्तीसमोर तीन ऑप्शन असतात मॅन्युफॅक्चरिंग, मार्केटिंग आणि दुकान टाकणे यापैकी आपल्या क्षमतेनुसार एक मार्ग निवडून, नवनवीन कल्पना वापर करून परिश्रम घेतल्यास उद्योगांमध्ये यशस्वी होता येते. उद्योजकता आणि नाविन्यता वापरून नवनवीन उद्योगांची निर्मिती करता येते. तसेच अस्तित्वात असलेल्या उद्योगामधील वस्तूंमध्ये नाविन्यता निर्माण करून ग्राहक वर्ग वाढविता येतो. या दृष्टिकोनातून उद्योग व्यवसायाच्या विकासाचा उद्योजकता आणि नाविन्यता हा खरा मूलमंत्र आहे असे या ठिकाणी म्हणता येईल

संदर्भ ग्रंथ

- 1) <https://ebooks.inflibnet.ac.in/mgmt09/chapter/theories-of-entrepreneurship/>
- 2) www.google.com/search?q=कौशल्य+विकास+योजना+महाराष्ट्र&sca_esv=d86771aaf9cd032d&sxsrf=AHTn8zo-WOOOdMU4TE5RVKuP_43YaLWtSg%3A1743592779612
- 3) https://ictactjournals.in/paper/IJMS_Vol_5_Iss_1_Paper_5_917_922.pdf
- 4) https://www.researchgate.net/publication/372961049_Entrepreneurship_and_Innovation
- 5) https://www.researchgate.net/publication/373724439_ROLE_OF_INNOVATION_IN_ENTREPRENEURSHIP_DEVELOPMENT